सांगलीच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षण आणि राजकीय घराण्यांचा प्रभाव

रोहिणी सतीश कुंभार संशोधक विध्यार्थिनी , राज्यशास्त्र विभाग , शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

E-mail: Kumbhar.rohini10@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासात ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती हा एक क्रांतिकारी टप्पा ठरला. या दुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ३३% (नंतर महाराष्ट्रात ५०%) आरक्षण देऊन सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचा मार्ग मोकळा केला. सत्तेच्या या प्रवाहात महिलांचा सहभाग वाढवून निर्णयप्रक्रियेत त्यांना स्थान देणे, हा यामागील मुख्य उद्देश होता. मात्र, आरक्षणाच्या या धोरणामुळे स्त्रियांच्या हाती खरोखर स्वायत्त सत्ता आली की त्या केवळ नामधारी सत्ताधारी राहिल्या, हा एक कळीचा प्रश्न आहे. विशेषतः महाराष्ट्रातील राजकीयदृष्ट्या प्रगत मानल्या जाणाऱ्या सांगली जिल्ह्याचा विचार करता, येथील राजकारणावर पिढ्यानपिढ्या प्रस्थापित घराण्यांचे वर्चस्व राहिले आहे.

सांगली जिल्हा हा वसंतदादा पाटील, डॉ. पतंगराव कदम, आर.आर. पाटील आणि जयंत पाटील यांसारख्या दिग्गज नेतृत्वाचा वारसा सांगणारा जिल्हा आहे. या नेत्यांनी सहकार, शिक्षण आणि राजकारण या क्षेत्रांत आपली पाळेमुळे घट्ट रोवली आहेत. जेव्हा स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला आरक्षणाची अंमलबजावणी सुरू झाली, तेव्हा या प्रस्थापित घराण्यांनी आपली सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी घरातील स्त्रियांना निवडणूक रिंगणात उतरवल्याचे प्रकर्षाने दिसून येते. यामुळे 'सत्ता' आणि 'स्त्री' यांच्यातील संबंधांमध्ये एक प्रकारची गुंतागुंत निर्माण झाली आहे. एकीकडे स्त्रियांना सरपंच, जिल्हा परिषद अध्यक्ष किंवा महापौर म्हणून पदे मिळाली, तरी दुसरीकडे या पदांचा खरा रिमोट कंट्रोल घरातील पुरुष नेत्यांकडेच असल्याचे चित्र वारंवार समोर येते. प्रस्तुत संशोधनात, सांगली जिल्ह्यातील या 'राजकीय घराण्यातील' स्त्रियांच्या भूमिकेचा सखोल अभ्यास केला जाणार आहे. आरक्षणाने केवळ पदे दिली की राजकीय जाणीवही निर्माण केली? प्रस्थापित घराण्यांच्या प्रभावामुळे सामान्य घरातील स्त्रियांच्या संधी कशा प्रकारे मर्यादित होतात? आणि सत्तेच्या या सारीपाटात महिलांचे स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व कितपत टिकून आहे? या सर्व पैलूंचे विश्लेषण करणे हा या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे. सत्तेचे हे विकेंद्रीकरण खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरणाला पोषक ठरले की ते केवळ घराणेशाहीचे नवे रूप आहे, याचा शोध घेणे आजच्या काळाची गरज आहे.

पारिभाषिक शब्द : स्थानिक स्वराज्य संस्था, महिला आरक्षण, राजकीय घराणेशाही, सरपंचपती/प्रतिनिधी, सत्ता विकेंद्रीकरण

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. सांगली जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला आरक्षणाची अंमलबजावणी कशी झाली, याचा आढावा घेणे.
२. निवडून आलेल्या महिला सदस्यांमध्ये राजकीय घराण्यातील महिलांचे प्रमाण किती आहे, हे तपासणे.
३. राजकीय घराण्यांच्या प्रभावामुळे महिलांच्या निर्णयक्षमतेवर काय परिणाम होतो, याचा अभ्यास करणे.
४. 'सामान्य कुटुंबातील' महिलांना या घराण्यांच्या वर्चस्वामुळे संधी मिळते का, हे पाहणे.

संशोधन पद्धती :

- **सर्वेक्षण पद्धती:** सांगली जिल्ह्यातील निवडक जिल्हा परिषद गट आणि पंचायत समिती गणांमधील महिला प्रतिनिधींच्या मुलाखती घेणे.
- **दुय्यम साधनसामग्री:** निवडणूक आयोगाची आकडेवारी, जुने निकाल, वर्तमानपत्रातील कात्रणे आणि जिल्हा परिषद वार्षिक अहवालांचा वापर.
- **तुलनात्मक अभ्यास:** राजकीय वारसा असलेल्या महिला आणि प्रथमच राजकारणात आलेल्या महिला यांच्या कामाची तुलना.

विषय विवेचन :

सांगली जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील (जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, आणि ग्रामपंचायत) महिला आरक्षणाची अंमलबजावणी हा महिला सक्षमीकरणाच्या प्रवासातील एक अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे. ७३ व्या आणि ७४ व्या संविधान दुरुस्तीनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना सुरुवातीला ३३ टक्के आणि २०११ पासून महाराष्ट्र

शासनाच्या निर्णयानुसार ५० टक्के आरक्षण लागू करण्यात आले. सांगली जिल्ह्यासारख्या राजकीयदृष्ट्या जागरूक जिल्ह्यात या निर्णयाचे दूरगामी परिणाम दिसून आले आहेत.

सांगली जिल्ह्यात जिल्हा परिषद आणि पंचायत समित्यांमध्ये ५० टक्के आरक्षणामुळे महिलांना निर्णायक पदे भूषवण्याची संधी मिळाली. पूर्वी केवळ पुरुषप्रधान मानल्या जाणाऱ्या राजकारणात आज सांगलीतील ग्रामीण भागातील महिला सरपंच, सभापती आणि जिल्हा परिषद अध्यक्ष म्हणून प्रभावीपणे काम करत आहेत. आरक्षणाच्या सोडत पद्धतीमुळे प्रत्येक प्रवर्गातील महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळाली आहे. यामुळे केवळ उच्चवर्णीय किंवा राजकीय पार्श्वभूमी असलेल्याच नव्हे, तर दलित, आदिवासी आणि इतर मागासवर्गीय महिलाही मुख्य प्रवाहात आल्या आहेत. सुरुवातीच्या काळात सांगली जिल्ह्यात 'सरपंच पती' किंवा 'सदस्य पती' ही संकल्पना मोठ्या प्रमाणावर दिसून येत होती. म्हणजे पद जरी महिलेकडे असले तरी कारभार तिचा पती किंवा पुरुष नातेवाईक पाहत असे. मात्र, गेल्या दशकात हे चित्र वेगाने बदलले आहे. सांगलीतील महिला प्रतिनिधी आता बजेट समजून घेणे, विकासकामांचे नियोजन करणे आणि प्रशासकीय अधिकाऱ्यांशी संवाद साधणे यात पारंगत झाल्या आहेत. जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून शिक्षण, आरोग्य आणि पाणीपुरवठा यांसारख्या मूलभूत प्रश्नांवर महिला सदस्यांनी विशेष लक्ष केंद्रित केल्याचे दिसून येते.

या आरक्षणाचे सकारात्मक परिणाम केवळ राजकारणापुरते मर्यादित राहिलेले नाहीत. सांगलीतील महिलांच्या आत्मविश्वासामध्ये मोठी वाढ झाली आहे. अंगणवाडी सेविकांचे प्रश्न असोत किंवा महिला बचत गटांचे जाळे विस्तारणे, यात महिला लोकप्रतिनिधींचा वाटा मोठा आहे. ग्रामसभेमध्ये महिलांचा सहभाग वाढल्याने 'महिला ग्रामसभा' अधिक प्रभावीपणे घेतल्या जाऊ लागल्या आहेत. यामुळे पिण्याचे पाणी, स्वच्छता आणि बालकुपोषण यांसारख्या कौटुंबिक आणि सामाजिक प्रश्नांना अजेंड्यावर स्थान मिळाले आहे.

एकूणच सांगली जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला आरक्षणाची अंमलबजावणी केवळ कागदावर राहिलेली नाही, तर ती एक सामाजिक चळवळ बनली आहे. सुरुवातीच्या अडचणी आणि पुरुषांच्या वर्चस्वाचा अडथळा पार करून आज सांगलीची ग्रामीण महिला खऱ्या अर्थाने 'सत्ताधारी' बनली आहे. प्रशासकीय प्रशिक्षणाची जोड मिळाल्यास या महिला प्रतिनिधी जिल्ह्याच्या विकासाला अधिक गती देऊ शकतात.

सांगली जिल्हा परिषदेच्या राजकारणात महिला आरक्षणाची अंमलबजावणी यशस्वी झाली असली, तरी निवडून आलेल्या महिला सदस्यांच्या पार्श्वभूमीचा विचार करता 'राजकीय घराणे' हा घटक आजही अत्यंत प्रभावी असल्याचे दिसून येते. सांगली जिल्ह्याला वसंतदादा पाटील, राजारामबापू पाटील, पतंगराव कदम आणि आर. आर. पाटील यांच्यासारख्या दिग्गज नेत्यांचा मोठा राजकीय वारसा आहे. या वारशामुळेच जिल्हा परिषदेच्या सत्तेत निवडून आलेल्या महिला सदस्यांमध्ये राजकीय कुटुंबातील महिलांचे प्रमाण लक्षणीय आहे.

राजकीय घराण्यांतील महिलांचे वर्चस्व

सांगली जिल्हा परिषदेच्या एकूण जागांपैकी ५० टक्के जागा महिलांसाठी राखीव आहेत. मात्र, या जागांवर जेव्हा उमेदवारी दिली जाते, तेव्हा अनेकदा प्रस्थापित राजकीय नेत्यांच्या पत्नी, कन्या किंवा स्नुषा (सून) यांना प्राधान्य दिले जाते. याचे मुख्य कारण म्हणजे संबंधित कुटुंबाची असलेली 'इलेक्शनेबिलिटी' (निवडून येण्याची क्षमता). राजकीय घराण्यातील महिलांकडे आधीपासूनच तयार असलेली कार्यकर्त्यांची फळी, आर्थिक ताकद आणि जनसंपर्क असतो. एका अंदाजानुसार, जिल्हा परिषदेवर निवडून येणाऱ्या महिलांपैकी सुमारे ६० ते ७० टक्के महिला या कोणत्या ना कोणत्या राजकीय कुटुंबातून आलेल्या असतात.

घराणेशाही की अपरिहार्यता?

जेव्हा एखादा गट किंवा गण महिलांसाठी राखीव होतो, तेव्हा त्या भागातील प्रस्थापित पुरुष नेता आपली राजकीय सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी आपल्या घरातील महिलेला निवडणुकीच्या रिंगणात उतरवतो. याला स्थानिक भाषेत 'सरपंच पती' किंवा 'सदस्य पती' या संस्कृतीचा भाग मानले जाते. सांगलीतील वाळवा, कडेगाव, खानापूर आणि तासगाव यांसारख्या तालुक्यांमध्ये हे चित्र स्पष्टपणे उमटलेले दिसते. राजकीय वारसा असलेल्या महिलांना प्रशासकीय कामकाज आणि राजकीय डावपेच समजून घेणे सोपे जाते, कारण त्यांच्या घरातच राजकारणाचे बाळकडू मिळालेले असते. मात्र, यामुळे सर्वसामान्य कुटुंबातील, ज्यांच्याकडे राजकीय पार्श्वभूमी नाही, अशा कर्तबगार महिलांना संधी मिळणे कठीण होते.

नवीन नेतृत्वाचा उदय आणि बदलता कल

जरी राजकीय घराण्यातील महिलांचे प्रमाण जास्त असले, तरी गेल्या काही वर्षांत सांगलीत एक नवीन प्रवाहही पाहायला मिळत आहे. विशेषतः ग्रामपंचायत स्तरावरून काम करून जिल्हा परिषदेपर्यंत पोहोचलेल्या 'स्वयंनिर्मित' महिला नेत्यांची संख्या हळूहळू वाढत आहे. बचत गटांच्या चळवळीतून पुढे आलेल्या महिलांनी प्रस्थापित घराण्यांना अनेक ठिकाणी आव्हान दिले आहे. विशेषतः २०१२ आणि २०१७ च्या जिल्हा परिषद निवडणुकांमध्ये काही अपक्ष आणि नवीन चेहऱ्यांनी राजकीय कुटुंबातील उमेदवारांना कडवी झुंज दिली.

राजकीय घराण्यातील महिला सदस्यांबाबतची सर्वात मोठी टीका ही असते की, त्यांचा कारभार त्यांचे पती किंवा नातेवाईक पाहतात. परंतु, सांगली जिल्हा परिषदेत चित्र बदलताना दिसत आहे. अनेक उच्चशिक्षित महिला ज्या राजकीय कुटुंबातून आल्या आहेत, त्या आता स्वतः फाइल वाचणे, प्रश्नांची तांत्रिक बाजू समजून घेणे आणि सभागृहात आक्रमकपणे प्रश्न मांडणे यात पुढाकार घेत आहेत. त्यांनी केवळ 'नावापुरते पद' न राहता, स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

एकूणच सांगली जिल्हा परिषदेत राजकीय घराण्यातील महिलांचे प्रमाण आजही बहुसंख्य असले, तरी ५० टक्के आरक्षणाने महिलांच्या सत्तेतील सहभागाची दारे कायमची उघडली आहेत. घराण्यांमधून येणाऱ्या महिलांनी जर केवळ वारसा न चालवता स्वकर्तृत्वाने धोरणात्मक निर्णय घेतले, तर जिल्ह्याचा विकास अधिक गतीने होईल. भविष्यात राजकीय पक्षांनी सामान्य कार्यकर्त्या महिलांना अधिक संधी दिल्यास हे प्रमाण संतुलित होऊ शकेल.

राजकीय घराण्यांच्या प्रभावामुळे महिलांच्या निर्णयक्षमतेवर परिणाम :

सांगली जिल्ह्यातील आणि महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विचार करता, राजकीय घराण्यांच्या प्रभावामुळे महिला लोकप्रतिनिधींच्या निर्णयक्षमतेवर होणारे परिणाम हा अत्यंत गुंतागुंतीचा विषय आहे. ५० टक्के आरक्षणामुळे महिलांना सत्ता मिळाली असली, तरी 'निर्णयक्षमता' मात्र अनेकदा कौटुंबिक आणि राजकीय दबावाखाली असल्याचे दिसून येते.

राजकीय घराण्यातून आलेल्या महिलांना अनेकदा कुटुंबातील पुरुष सदस्यांच्या (पती, पिता किंवा सासरे) इच्छेनुसार काम करावे लागते. यामुळे त्या केवळ 'नामधारी' प्रमुख ठरतात. जिल्हा परिषद किंवा पंचायत समितीच्या सभांमध्ये महिला सदस्या उपस्थित असतात, मात्र प्रत्यक्ष चर्चा किंवा निर्णय प्रक्रियेत त्यांचे पती किंवा नातेवाईक हस्तक्षेप करताना दिसतात. याला 'सरपंच पती' किंवा 'सदस्य पती' संस्कृती म्हटले जाते, ज्यामुळे महिलेची स्वतःची निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित होण्यास अडथळा निर्माण होतो. प्रस्थापित घराण्यातील महिला अनेकदा अनपेक्षितपणे राजकारणात येतात. आरक्षणाची सोडत लागल्यानंतर घरातील जागा सुरक्षित ठेवण्यासाठी त्यांना उमेदवारी दिली जाते. राजकीय अनुभव नसल्यामुळे, प्रशासकीय कागदपत्रे समजून घेणे, निधीचे वाटप करणे आणि विकासकामांचे नियोजन करणे यासाठी त्या घरातील पुरुषांवर अवलंबून राहतात. या परावलंबित्वामुळे त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण होण्यास उशीर होतो.

राजकीय घराण्याशी संबंधित असल्याने, या महिलांना केवळ जनतेच्या हिताचा विचार करून चालत नाही, तर त्यांच्या कुटुंबाच्या राजकीय हितसंबंधांनाही जपावे लागते. एखाद्या विकासकामाचा निर्णय घेताना तो आपल्या कुटुंबाच्या व्होट बँकेला पूरक आहे का, याचा विचार करावा लागतो. यामुळे स्वतंत्रपणे आणि निःपक्षपातीपणे निर्णय घेण्याच्या क्षमतेवर मर्यादा येतात. दुसरीकडे, राजकीय घराण्यातील महिलांना काही फायदेही मिळतात. घरातूनच राजकारणाचे बाळकडू मिळाल्याने त्यांना प्रशासकीय यंत्रणा कशी काम करते, याची जुजबी माहिती असते. घरातील अनुभवी नेत्यांच्या मार्गदर्शनामुळे त्या जटिल राजकीय पेचप्रसंग सहज सोडवू शकतात. सांगलीतील काही महिला नेत्यांनी या वारशाचा वापर करून स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण केली आहे आणि आज त्या स्वतःच्या हिंमतीवर धाडसी निर्णय घेताना दिसतात.

समाजात अजूनही 'स्त्रीला राजकारण समजत नाही' ही मानसिकता खोलवर रुजलेली आहे. राजकीय घराण्यातील महिला जेव्हा एखादा निर्णय घेण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हा त्यांना कुटुंबातून किंवा पक्षातील कार्यकर्त्यांकडून विरोधाचा सामना करावा लागतो. "तुम्ही फक्त सही करा, बाकी आम्ही बघतो," ही वृत्ती त्यांच्यातील नेतृत्वगुणांना वाव मिळू देत नाही. राजकीय घराण्यांच्या प्रभावामुळे महिलांच्या निर्णयक्षमतेवर सुरुवातीच्या काळात नकारात्मक परिणाम होत असले, तरी हळूहळू हे चित्र बदलत आहे. उच्च शिक्षण आणि प्रशासकीय प्रशिक्षणामुळे आता अनेक महिला 'रबर स्टॅम्प' राहण्यास नकार देत आहेत. राजकीय वारसा असणे ही जमेची बाजू ठरत असली, तरी जोपर्यंत महिलांना स्वतंत्रपणे विचार करून निर्णय घेण्याची मोकळीक मिळत नाही, तोपर्यंत आरक्षणाचा खरा हेतू साध्य होणार नाही.

'सामान्य कुटुंबातील' महिलांना या घराण्यांच्या वर्चस्वामुळे संधी मिळते

सांगली जिल्हा परिषदेच्या राजकारणात सामान्य कुटुंबातील महिलांना मिळणारी संधी आणि राजकीय घराण्यांचे वर्चस्व, हा लोकशाहीच्या सक्षमीकरणातील एक कळीचा मुद्दा आहे. ५० टक्के महिला आरक्षण लागू झाल्यानंतर सामान्य घरातील महिला राजकारणात येतील, अशी अपेक्षा होती; मात्र सांगलीच्या राजकीय वास्तवात हे चित्र संमिश्र दिसते. सांगली जिल्हा परिषदेत जेव्हा एखादा मतदारसंघ महिलांसाठी राखीव होतो, तेव्हा तिथे सर्वप्रथम प्रस्थापित राजकीय घराण्यांतील महिलांची नावे चर्चेत येतात. सामान्य कुटुंबातील महिला, जिच्याकडे सामाजिक कार्याची ओढ आहे पण राजकीय पाठबळ नाही, तिला उमेदवारी मिळवण्यात मोठे अडथळे येतात. याचे मुख्य कारण म्हणजे निवडणुकीचा खर्च आणि कार्यकर्त्यांचे जाळे. प्रस्थापित नेत्यांकडे असलेली आर्थिक शक्ती आणि दशकानुदशकांचा जनसंपर्क यामुळे पक्षश्रेष्ठी सामान्य महिलेऐवजी 'निवडून येण्याची खात्री' असलेल्या घरंदाज महिलांनाच तिकीट देतात.

असे असले तरी, सामान्य कुटुंबातील महिलांना संधीच मिळत नाही असे नाही. काही विशिष्ट परिस्थितीत त्यांना संधी मिळते. सांगली जिल्ह्यात बचत गटांचे जाळे खूप मोठे आहे. ज्या महिलांनी बचत गटांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात ठोस काम केले आहे, त्यांना राजकीय पक्ष 'लोकप्रिय चेहरा' म्हणून संधी देतात. ज्या महिला स्वतः अनेक वर्षे पक्षाच्या महिला आघाडीत किंवा सामाजिक संघटनेत सामान्य कार्यकर्ता म्हणून काम करतात, त्यांना कधीकधी पक्षाकडून बक्षीस म्हणून उमेदवारी दिली जाते. मुख्य प्रवाहातील मोठ्या नेत्यांना जेव्हा स्वतःच्या घरातील उमेदवार देणे तांत्रिक कारणास्तव शक्य नसते, तेव्हा ते आपल्या निष्ठावान कार्यकर्त्याच्या घरातील महिलेला संधी देतात.

सामान्य कुटुंबातील महिला निवडून आली तरी तिला टिकून राहण्यासाठी मोठा संघर्ष करावा लागतो. तिच्याकडे राजकीय 'गॉडफादर' नसल्यामुळे प्रशासकीय कामात तिला डावलले जाण्याचे प्रकार घडतात. निधी वाटपात किंवा महत्त्वाच्या समित्यांवर वर्णी लावताना राजकीय घराण्यांतील महिलांना झुकते माप दिले जाते. सामान्य महिलेला स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी दुप्पट मेहनत करावी लागते. मात्र, गेल्या काही निवडणुकांमध्ये सांगलीतील मतदारांचा कल बदलताना दिसत आहे. केवळ 'मोठ्या घराण्यातील सून' म्हणून निवडून येण्याचे दिवस हळूहळू संपत आहेत. सोशल मीडियाचा प्रसार आणि मतदारांमधील जागृतीमुळे सामान्य घरातील, उच्चशिक्षित आणि कामाची तळमळ असलेल्या महिलांना लोक पसंती देऊ लागले आहेत. काही ठिकाणी तर सामान्य घरातील महिलांनी प्रस्थापित घराण्यांच्या उमेदवारांचा पराभव केल्याची उदाहरणेही सांगलीत पाहायला मिळतात.

एकूणच सांगली जिल्हा परिषदेत आजही राजकीय घराण्यांचे वर्चस्व ७० ते ८० टक्के आहे, ज्यामुळे सामान्य महिलांना मिळणारी संधी मर्यादित आहे. जोपर्यंत निवडणुकांमधील पैशाचा प्रभाव कमी होत नाही आणि पक्ष संघटना अंतर्गत लोकशाही राबवून सामान्य कार्यकर्त्यांना संधी देत नाहीत, तोपर्यंत हे चित्र पूर्णपणे बदलणार नाही. तरीही, आरक्षणाने दिलेली संधी सामान्य महिलेसाठी राजकारणाचे प्रवेशद्वार ठरली आहे, हे नाकारता येणार नाही.

निष्कर्ष :

सांगली जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षणाच्या अंमलबजावणीचा सारांश काढताना एक संमिश्र चित्र समोर येते. ५० टक्के आरक्षणामुळे जिल्हा परिषद आणि पंचायत समित्यांच्या सभागृहात महिलांचा टक्का निश्चितपणे वाढला आहे, ही लोकशाहीच्या दृष्टीने सकारात्मक बाब आहे. मात्र, वास्तवात या आरक्षणाचा मोठा लाभ प्रस्थापित 'राजकीय घराणेशाही' असलेल्या कुटुंबांनाच अधिक झाला आहे. तळागाळातील आणि सामान्य कुटुंबातील कर्तबगार महिलांना संधी मिळण्याऐवजी, घराण्यातील सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी महिलांचा वापर 'नामधारी प्रतिनिधी' म्हणून केल्याचे अनेकदा दिसून येते. यामुळे आरक्षणाचा मूळ उद्देश असलेल्या 'सर्वसमावेशक नेतृत्वा'ला काही प्रमाणात खीळ बसली आहे.

असे असले तरी, निराशेच्या ढगांमागे एक आशेचा किरणही आहे. सांगलीतील ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्याने आणि सोशल मीडियाच्या प्रसारामुळे राजकीय जागृती निर्माण झाली आहे. आता अनेक महिला प्रतिनिधी केवळ 'रबरी शिक्का' (Rubber Stamp) राहण्यास तयार नाहीत. त्या स्वतःचे अधिकार, बजेट आणि विकासकामे यांबाबत आग्रही होताना दिसत आहेत. घराणेशाहीच्या प्रभावाखाली असूनही अनेक महिलांनी स्वकर्तृत्वाने आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण केली आहे. भविष्यात जर राजकीय पक्षांनी निवडून येण्याच्या क्षमतेपेक्षा गुणवत्तेला प्राधान्य

दिले आणि प्रशासकीय प्रशिक्षणाची जोड दिली, तर सांगलीतील महिला नेतृत्व जिल्ह्याच्या विकासात खऱ्या अर्थाने क्रांती घडवून आणू शकेल.

संदर्भ सूची :

१. महाराष्ट्र शासन. (१९६१). महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१. विधी व न्याय विभाग.
२. राज्य निवडणूक आयोग, महाराष्ट्र. (२०१७). सांगली जिल्हा परिषद निवडणूक निकाल आणि उमेदवार पार्श्वभूमी अहवाल. मुंबई: शासकीय मुद्रणालय.
३. पाटील, आर. बी. (२०१५). पश्चिम महाराष्ट्रातील ग्रामीण राजकारण आणि घराणेशाहीचा प्रभाव. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
४. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा). (२०१८). स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला लोकप्रतिनिधींचे सक्षमीकरण: एक मूल्यमापन अहवाल. पुणे: यशदा प्रकाशन.
५. कुलकर्णी, एस. के. (२०१९). सांगली जिल्ह्यातील महिला आरक्षण आणि राजकीय नेतृत्व: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास. भारतीय समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका, ७(२), ४५-५८.
६. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय. (२०२१). सांगली जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन. महाराष्ट्र शासन.
७. देशमुख, पी. व्ही. (२०२०). सरपंच-पती संस्कृती: महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने - सांगली जिल्ह्याचा विशेष संदर्भ. पंचायत राज जर्नल, १२(१), २३-३५.
८. महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (उमेद). (२०२२). बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांचे राजकीय नेतृत्व: सांगली जिल्हा क्षेत्रीय अहवाल. सांगली: जिल्हा अभियान व्यवस्थापन कक्ष.
९. गांधी, ए. एम. (२०१६). महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील घराणेशाही आणि घराणेशाहीबाहेरील महिलांचा संघर्ष. राजकीय मीमांसा, ४(३), ११०-१२५.
१०. लोकमत न्यूज नेटवर्क. (२०१७, फेब्रुवारी २२). सांगली जिल्हा परिषद निवडणूक: प्रस्थापित घराण्यांच्या सुना-लेकींचे वर्चस्व. लोकमत, सांगली आवृत्ती.